

De erfenis van Jacques Presser

Waardering en gebruik van egodocumenten in de geschiedwetenschap

Het woord egodocument is een vondst van de Amsterdamse historicus Jacques Presser. Dat een historicus de Nederlandse taal met een nieuw woord heeft verrijkt, is een unieke gebeurtenis. In deze wetenschap heeft men eerder de neiging heeft zich van archaïsmen te bedienen. Presser had kennelijk behoefte aan een verzamelterm voor de teksten waarnaar zijn interesse uitging: autobiografieën, memoires, dagboeken, persoonlijke brieven. Hij definieerde egodocumenten als 'die historische bronnen, waarin de gebruiker zich gesteld ziet tegenover een "ik" of een enkele keer (Caesar, Henry Adams) een "hij", als schrijvend en beschrijvend subject voortdurend in de tekst aanwezig'.¹ Iets later formuleerde hij het beknopter als 'die documenten, waarin een ego zich opzettelijk of onopzettelijk onthult – of verbergt (...)' Pressers neologisme was nuttig en werd algemeen geaccepteerd, wat bezegeld is door opname in de nieuwste edities van het woordenboek Van Dale, met een wat al te brede omschrijving ('documenten over persoonlijke gebeurtenissen en levenservaringen').

Bijna vijftig jaar na Pressers introductie van het begrip egodocument blijkt de term ook buiten Nederland aan te slaan. Peter Burke was vermoedelijk de eerste Engelse schrijver die het woord uit de Nederlandse taal overnam. Mary Lindemann introduceerde het woord in haar artikel over de bronnen voor sociale geschiedenis in de in 2001 verschenen *Encyclopedia of European Social History*. Ze wijst erop dat egodocumenten belangrijk zijn 'by endowing

1 J. Presser, 'Memoires als geschiedbron', in *Winkler Prins Encyclopedie* VIII (Amsterdam: Elsevier, 1958), herdr.: Id., *Uit het werk van J. Presser* (Amsterdam 1969) p. 277-282.

2 Peter Burke, 'Representations of the self from Petrarch to Descartes', in Roy Porter (ed.), *Rewriting the Self. Histories from the Middle Ages to the Present* (London: Routledge, 1996), p. 17-29, p. 21.

ordinary lives with agency, dignity, and texture'. En ze vervolgt: 'Egodocuments have demonstrated how the rigid categories constructed by historians preoccupied with studying large groups and big structures might be less confining in practice (...)'³

In Duitsland werd het woord overgenomen door Winfried Schulze.⁴ Hij redigeerde een bundel congresbijdragen met de titel *Ego-Dokumente. Annäherung an den Menschen in der Geschichte*. Hij vatte Pressers concept echter op als meer omvattend. In zijn opvatting moesten ook rechterlijke verhoren, het curriculum vitae en allerlei andere ambtelijke stukken als egodocumenten beschouwd worden. Zo ruim genomen wordt het begrip echter onwerkbaar, zoals Benigna von Krusenstjern in haar reactie terecht stelde.⁵ Ook in het Frans is het begrip geïntroduceerd en overgenomen door historici, zoals Pierre-Yves Beaurepaire.⁶ Terwijl het woord egodocument tegenwoordig algemeen gebruikt wordt, is er weinig bekend over de ontstaansgeschiedenis.

Jacques Presser bedenkt een woord

Jacques Presser, geboren in 1899, hield zich toen hij leraar op het Amsterdamse Vossius Gymnasium was al bezig met wat hij later zou aanduiden als egodocumenten.⁷ Onder de Duitse bezetting werd Presser met andere joodse leraren ontslagen, gaf een tijd les op het Joods Lyceum en dook vervolgens onder. In

3 Mary Lindemann, 'Sources of social history', in *Encyclopedia of European Social History*, 6 dln. (Detroit: Scribner's Sons, 2001), I, p. 36.

4 Winfried Schulze (ed.), *Ego-Dokumente. Annäherung an den Menschen in der Geschichte* (Berlin: Akademie Verlag, 1996).

5 Benigna von Krusenstjern, 'Was sind Selbstzeugnisse? Begriffskritische und quellenkundliche Überlegungen anhand von Beispielen aus dem 17. Jahrhundert', *Historische Anthropologie. Kultur. Gesellschaft. Alltag*, 2 (1994), p. 462-472. Vgl. Gabriele Jancke, 'Die Quellengruppe der Selbstzeugnisse in Spätmittelalter und Früher Neuzeit. Zwei quellenkundliche Handbücher zum deutschsprachigen Bereich', *Herold-Jahrbuch*, NF III (1998), p. 41-51.

6 Rudolf Dekker, 'Les egodocuments aux Pays-Bas du 16-ième au 18-ième siècle', in *Bulletin du bibliophile* (1995), p. 317-333. Pierre-Yves Beaurepaire organiseert de conferentie 'Les ego-documents à l'heure de l'électronique' te Montpellier aan de Université Paul-Valéry Montpellier 3, in 2002.

7 Nanda van der Zee, *Jacques Presser. Het gelijk van de twijfel. Een biografie* (Amsterdam: Balans, 1988), p. 270-271.

1947 werd hij lector, een jaar later hoogleraar aan de Universiteit van Amsterdam. Na het eind van de oorlog woonde Presser enige tijd bij een andere historicus in huis, Jan Romein, later collega aan de Universiteit van Amsterdam. Ook Romein had belangstelling voor de (auto)biografische benadering van de geschiedenis. In 1946 publiceerde Romein *De biografie*, een nog altijd informatief en origineel historiografisch overzicht van het genre.⁸ Kort na de oorlog kreeg Jan Romein een bijzonder egodocument onder ogen, het dagboek waarin een joods meisje schreef over haar leven als onderduikster. Hij had het via een vriend te leen van de vader van het meisje, de enige van het gezin die de oorlog had overleefd. Romein schreef er een artikel over in *Het Parool*. Er bleek belangstelling te bestaan voor een uitgave, waarvoor zijn vrouw Annie Romein-Verschoor de inleiding schreef. Het dagboek van Anne Frank verscheen in 1947 met de titel *Het achterhuis*. Jacques Presser, die ook een van de eerste lezers was geweest, schreef er direct na verschijnen over in *De Vrije Katheder*. Hij deed dat in ongeveer dezelfde bewoordingen als Romein een jaar eerder had gedaan, maar met meer expliciete waardering voor Annes schrijfstijl.⁹ Later schreef Presser zelf de inleiding bij een ander oorlogsdagboek, dat van Philip Mechanicus.

In 1949 kreeg Presser de officiële opdracht de geschiedenis van de Nederlandse joden tijdens de bezettingsjaren te schrijven. Hij baseerde zich daarbij deels op dagboeken, brieven en andere egodocumenten. Bovendien voerde hij gesprekken met andere overlevers van de holocaust en met degenen die 'de ondergang', zoals het boek dat hij erover schreef is getiteld, organiseerden en uitvoerden. Naar eigen schatting voerde hij vele honderden gesprekken.¹⁰ Hierdoor werd hij opnieuw, maar op geheel andere wijze, geconfronteerd met de problematiek rond egodocumenten en *oral history*. Hij kreeg te maken met mensen wier herinneringen zo pijnlijk waren dat ze zich niets konden of wilden herinneren, maar ook met mensen, die hun verleden bewust vervalsten. *De*

8 Jan Romein, *De biografie. Een inleiding* (Amsterdam: Ploegsma, 1946), herdr. Amsterdam: Em. Querido, 1951.

9 Jacques Presser, 'De kindermoord van Amsterdam. Anne Frank, "Het achterhuis"' (Contact, Amsterdam), *De Vrije Katheder*, 7 (1947) (16) (15 augustus 1947): p. 253.

10 Conny Kristel, *Geschiedschrijving als opdracht. Abel Herzberg, Jacques Presser en Loe de Jong over de jodenvervolgung* (Amsterdam: Meulenhoff 1998), p. 64.

ondergang werd in 1965 gepubliceerd, en riep meteen veel reacties op, positieve, maar ook negatieve. De critici beschouwden het boek vooral als te subjectief.¹¹

P. Spigt vertelde aan egodocumenten-kenner Ruud Lindeman dat Presser het begrip egodocument voor het eerst gebruikte tijdens de kandidaatscolleges, die hij in het cursusjaar 1956-1957 gaf.¹² Spigt schreef later *Het ontstaan van de autobiografie in Nederland*, de enige Nederlandse studie over het onderwerp.¹³ Egodocumenten bleven een terugkerend onderwerp van colleges sinds Presser als hoogleraar van de sociale faculteit naar de letterenfaculteit was overgestapt. Hij kwam niet toe aan het schrijven van een boek, wel bevat zijn persoonlijk archief een grote hoeveelheid knipsels, recensies en aantekeningen over het onderwerp. In zijn afscheidsrede vatte hij samen wat er op de colleges ter sprake was gekomen. Daar waren vooral de traditionele hoogtepunten in het genre besproken, en dan vooral Pressers eigen favoriete auteurs, onder wie Stendhal en Henri-Frederic Amiel. Nieuwe theoretische inzichten bood Presser niet, veel ontleende hij aan het grote werk dat de Duitse historicus George Misch over de geschiedenis van de autobiografie had geschreven en aan de meer filosofische werken van de Fransman Georg Gusdorf.

Aan verdere studie op het gebied van de egodocumenten kwam Presser niet meer toe, omdat hij tot zijn overlijden in 1970 zijn tijd en energie vooral wijdde aan *De ondergang* en de daarop volgende discussie. Naast historicus was Presser dichter en romanschrijver. Daardoor had hij oog en gevoel voor de literaire kanten die in egodocumenten duidelijker naar voren komen dan in de ambtelijke documenten, die een hogere plaats innemen in de geldende hiërarchie van historische bronnen. Ook zette hij zich aan het schrijven van zijn eigen autobiografie, maar die kwam door zijn voortijdig overlijden niet meer dan zijn

11 Hier van belang is de discussie rond Friedrich Weinreb, door Presser vooral gezien als joods verzetsstrijder, wiens memoires *Collaboratie en verzet 1940-1945* leidden tot een officieel onderzoek van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, terwijl de autobiografie ontleed werd door Regina Grueter, en gezien als uiting van Weinrebs ziekelijke neiging tot fantaseren. Zie: Regina Grueter, *Een fantast schrijft geschiedenis. De affaires rond Friedrich Weinreb* (Amsterdam: Balans 1997).

12 R. Lindeman, *Ego in Clivia. Korte en gemakkelijke inleiding tot de studie van de vroeg-moderne Nederlandse egodocumenten alsmede de traditie der Kleefse reizen. Met een bijlage over het Kleefse reisjournaal van Willem de Clercq 1835*. (Amstelveen, 1990). Amstelveense Gastcahiers nr.1: 44, noot 11.

13 P. Spigt, *Het ontstaan van de autobiografie in Nederland* (Amsterdam: G.A. van Oorschot, 1985).

jeugdherinneringen.¹⁴ Wel vertelde hij kort voor zijn overlijden zijn levensverhaal in een documentaire gemaakt door Philo Bregstein.¹⁵

Dat het woord egodocument aansloeg was opmerkelijk, maar leidde niet tot een grotere populariteit van dit soort teksten bij historici. Afgezien van een themanummer van het *Tijdschrift voor Geschiedenis* uit 1970 hielden historici zich het liefst verre van de anekdotiek verbonden met zulke teksten. Pressers voorliefde voor egodocumenten kwam zijn reputatie niet ten goede. De weinig gelukkige titel van zijn afscheidsrede, 'Clio kijkt door het sleutelgat', droeg er evenmin toe bij dat het onderwerp serieus werd genomen. Presser had het tij niet mee. Dat de meeste historici argwanend naar egodocumenten keken wist hij, en met zeker genoegen citeerde hij het oordeel van zijn collega Romein uit diens *De biografie*: 'De autobiografie is de gevaarlijkste van alle bronnen.'¹⁶ Erger was dat in de opkomende sociaal-economische geschiedenis voor dit soort bronnen helemaal geen plaats meer was. De jonge Franse historicus Emmanuel Le Roy Ladurie had net geprofeteerd dat historici voortaan alleen nog gezeten achter computers grafieken zouden maken. De toen dominerende Annales-school zag geschiedenis als een sociale wetenschap, en de aan de sociologie ontleende methoden en technieken lieten geen ruimte voor een verhaal, laat staan voor een levensverhaal. Binnen de sociologie zelf was de biografische benadering, ooit een belangrijke methode, omstreden en marginaal geworden.¹⁷

Groeiend wantrouwen bij historici

Hoe had het zover kunnen komen in de historische wetenschap? Aanvankelijk kregen in de traditionele politieke geschiedschrijving de hoofdrolspelers, de grote mannen, de meeste aandacht. Als bronnen-kritisch principe gold hierbij dat hoe dichter een auteur bij de gebeurtenissen stond, des te betrouwbaarder

14 Jacques Presser, *Louter verwachting. Autobiografische schets, 1899-1919* (Amsterdam: De Arbeiderspers, 1985).

15 Philo Bregstein, *Gesprekken met Jacques Presser* (Baarn: De Prom, 1999) 1e dr. 1972.

16 Romein, *De biografie*, p. 204.

17 Zie de discussie in *Newletter Biography and Society (Research Committee 38 of the ISA)* december 1996, met discussie tussen Daniel Bertaux en Thierry Kochuyt, en december 1997, met een bijdrage van Kathy Davis, "Imagined communities"? Some reflections on biographical research', p. 2-5.

diens verslag was. Dus beschouwde men egodocumenten van de hoofdrolspelers als de meest betrouwbare bronnen. Wie hadden er dichterbij met hun neus op veldslagen of diplomatieke onderhandelingen gestaan? Wie kon er beter het leven van een beroemdheid beschrijven dan die beroemdheid zelf? Als klassiek voorbeeld gold Caesars *De Bello Gallico*.¹⁸

Mensen waren zelf hun beste biograaf, en als zij zelf de pen niet ter hand namen, kon dat het beste worden gedaan door iemand die hen goed gekend had. Een hechte persoonlijke band tussen de biograaf en diens subject achtte men essentieel, relaties dus zoals die tussen Boswell en Johnson, of tussen Eckermann en Goethe. Ontbrak zo'n intieme relatie dan was een goede biografie onmogelijk. Dat was althans de mening van Voltaire volgens wie het pure oplichting was te pretenderen dat men het leven kon beschrijven van iemand die men niet zelf gekend had.

In de negentiende eeuw, toen de geschiedschrijving een wetenschappelijk karakter kreeg, waarschuwde Leopold von Ranke dat veel memoires onbetrouwbaar waren (vooral Franse, voegde hij eraan toe).¹⁹ Een andere Duitse historicus sprak later van gevaarlijke 'romanhafte Elemente' die in autobiografieën te vinden zijn.²⁰ De Engelse diplomatieke historicus G.P. Gooch velde in 1936 een definitief oordeel aan de hand van een bespreking van memoires van onder meer Richelieu, Frederik de Grote en Talleyrand.²¹ In al deze teksten was de waarheid verdraaid door de auteurs zelf of door hun editoren. De publicatie van Hitlers *Mein Kampf* gaf in de ogen van Gooch de doorslag. Hitlers propagandageschrift werd voor de Tweede Wereldoorlog nog gelezen als een autobiografie, de titel van de Engelse vertaling luidde dan ook *Hitler's autobio-*

18 Over de oudere historiografie, zie: R.M. Dekker, 'Egodocumenten: een literatuuroverzicht', *Tijdschrift voor geschiedenis*, 101 (1988), p. 161-190 en Angenies Brandenburg, 'Notities over de (auto)biografie', in Angenies Brandenburg, *Annie Romein-Verschoor, 1895-1978* (Amsterdam: Arbeiderspers, 1988), II, p. 9-99.

19 Leopold von Ranke, *Aus Werk und Nachlass IV*, Walther Peter Fuchs ed., (München-Wenen: Oldenbourg, 1964-1975), p. 112.

20 Hans Glagau, *Die moderne Selbstbiographie als historische Quelle: eine Untersuchung* (Marburg: N.G. Elwert, 1903).

21 George Peabody Gooch, 'Political Autobiography', *Studies in Diplomacy and Statecraft* (London / New York / Toronto: Longmans, Green and Co., 1942), p. 227-290. Eerdere versies verschenen in: *Royal Society of Literature Transactions*, 15 (1936) en *Contemporary Review* (1941) (november).

graphy.²² Kortom, egodocumenten waren in het midden van de twintigste eeuw geworden tot bronnen die door traditionele, politieke historici als uiterst onbetrouwbaar werden gezien, terwijl ze voor moderne sociaal-economische historici volstrekt onbruikbaar waren.

Alleen binnen de ideeëngeschiedenis had het egodocument enige status behouden. In Duitsland had aan het eind van de negentiende eeuw Wilhelm Dilthey gepleit voor het gebruik van autobiografisch materiaal. Dat werd in de praktijk gebracht door zijn leerling Georg Misch. Voor Dilthey en Misch was de geschiedenis vooral de voortschrijdende ontplooiing van het individu. Juist in egodocumenten zou zich die ontplooiing goed laten traceren. Dat is de grondgedachte van het grote werk van Misch, *Geschichte der Autobiographie*.²³ Misch' werk is het voorbeeld geweest voor veel ander ideeën-historisch onderzoek, waarbij zich een canon heeft gevormd, die slechts uit een beperkt aantal auteurs bestaat, lopend van Augustinus, als vroeg-middeleeuws voorloper, via Rousseau, en enkele andere achttiende-eeuwers, zoals Gibbon, Franklin en Goethe, naar schrijvers als Sartre en Leiris. Op deze benadering is toenemende kritiek gekomen, vooral wat betreft het teleologisch karakter, het gebrek aan reflectie op wat verstaan moet worden onder individualiteit, en het impliciete eurocentrisme. Michael Mascuch ziet in zijn recente *Origins of the Individualist Self* autobiografisch schrijven als een culturele praktijk, waarbij de tekst een publiek vertoon van de eigen identiteit, de *self-identity*, is.²⁴ Met een beroep op de socioloog Erving Goffman en de filosoof Charles Taylor meent Mascuch dat het concept 'self-identity' flexibel, multi-interpretabel en historisch bepaald is. Hugo Röling heeft er onlangs bovendien op gewezen dat de

22 Werner Maser, *Hitlers Mein Kampf. Entstehung, Aufbau, Stil, Änderungen, Quellen, Quellenwert, kommentierte Auszüge* (München: Bechtle Verlag, 1966), foto p. 176. Maser zegt in zijn analyse overigens weinig over dit aspect van het boek, p. 95.

23 George Misch, *Geschichte der Autobiographie* (Bern: Francke, 1949-1970). 7 dln. [In het laatste deel zijn ook latere artikelen opgenomen, waaronder 'Die Autobiographie der französische Aristokratie des 17. Jahrhunderts', uit: *Deutsche Vierteljahrschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte*, 1 (1923), p. 172-213.]. Ook: George Misch, *Studien zur Geschichte der Autobiographie* (Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1954-1957). 3 dln.

24 Michael Mascuch, *Origins of the Individualist Self. Autobiography and Self-Identity in England, 1591-1791* (Cambridge: Polity Press, 1997).

negentiende en twintigste eeuw naast individualisering een niet minder sterke tendens tot collectivisering kenden.²⁵

Herwaardering

De herwaardering van het egodocument begon in een nieuwe vorm van geschiedschrijving, de mentaliteitsgeschiedenis. Een baanbrekend boek verscheen in 1970, het sterfjaar van Presser. De Engelse antropoloog en historicus Alan Macfarlane publiceerde een studie over de wereld van de Engelse zeventiende-eeuwse predikant Ralph Josselin op basis van diens dagboek.²⁶ Zijn politieke, economische, sociale en mentale wereld werden zorgvuldig gereconstrueerd. De herwaardering voor het egodocument werd bovendien gestimuleerd doordat in het midden van de jaren 1980 in reactie op de Annales-aanpak een herleving van de verhalende geschiedschrijving op gang kwam.²⁷

Zoals binnen de sociologie de biografische methode in deze periode problematisch bleef, zo bleef bij meer sociologisch georiënteerde historici het gebruik van egodocumenten een terugkerend probleem. De kritiek dat één egodocument onmogelijk representatief kan zijn, hebben sommigen willen oplossen door veel teksten naast elkaar te leggen. Een voorbeeld van deze aanpak leverde Linda Pollock die meer dan vijfhonderd dagboeken uit de zestiende tot negentiende eeuw bestudeerde voor een analyse van de relatie tussen ouder en kind.²⁸ Zij gebruikte egodocumenten alsof het willekeurige archiefbronnen waren, waaruit 'feiten' te halen waren. Erger waren de conclusies die zij verbond aan datgene waarover dagboekschrijvers zwegen. Ouders schreven slechts zelden in hun dagboek dat ze hun kinderen sloegen, zo constateerde zij. Dit feit gecombineerd met de aanname dat als ouders hun kinderen wel sloegen ze dit zeker in hun dagboek zouden hebben vermeld,

25 Røling, Hugo, 'Een ik in mijzelf. Individualisering in de Nieuwste Tijd', *Spiegel Historiael*, 34 (1999), p. 10-14 (themanummer over geschiedenis en individualiteit).

26 Alan Macfarlane, *The Family Life of Ralph Josselin. A Seventeenth-Century Clergyman. An Essay in Historical Anthropology* (Cambridge: Cambridge University Press, 1970).

27 Lawrence Stone, 'The revival of narrative', *Past and Present*, no. 85 (1979), p. 3-24.

28 Linda A. Pollock, *Forgotten Children. Parent-child Relations from 1500-1900* (Cambridge: Cambridge University Press, 1983).

leidde al te simpel tot haar conclusie dat ouders altijd en overal van hun kinderen hielden volgens de moderne, westerse normen.²⁹

In Engeland zijn autobiografieën van arbeiders uit de negentiende eeuw systematisch verzameld en onderzocht. David Vincent schreef op basis van 142 autobiografieën een studie over Engelse arbeiders uit de negentiende eeuw rond thema's als kindertijd, liefde en dood.³⁰ Een recente poging tot combinatie van kwantitatieve methoden met een systematische analyse van 479 autobiografieën is Andrew Miles' studie over sociale mobiliteit in Engeland in de negentiende en vroege twintigste eeuw.³¹ Studies waarin met sociologische methoden een groot corpus van egodocumenten wordt geanalyseerd kunnen zeker interessant zijn, maar hebben vaak dezelfde gebreken die het werk van Pollock vertoont, met name te weinig oog voor de literaire aspecten van deze teksten en voor de nuances, die wel te vinden zijn in bijvoorbeeld het werk van Mascuch. Een van de beste voorbeelden van een historische analyse op basis van een groot aantal egodocumenten is de recente studie van James Amelang, over de ontwikkeling van vorm en inhoud van autobiografen van handwerkslieden in vroeg-modern Europa.³²

Egodocumenten moeten niet alleen worden gezien als een bron waaruit 'feiten' zijn te halen, maar ook de functie van dergelijke teksten binnen de sociale context moet in beschouwing worden genomen. Rebekka Habermas liet bijvoorbeeld zien dat het elkaar voorlezen van brieven en dagboeken een belangrijke vorm van sociabiliteit was binnen de Duitse burgerij in de decennia rond achttienhonderd.³³

In de jaren 1980 ontwikkelde zich ook een andere stroming binnen de mentaliteitsgeschiedenis, *micro-storia* gedoopt door Carlo Ginzburg en andere

29 Elizabeth Pleck, *Domestic Tyranny. The Making of Social Policy against Family Violence from Colonial Times to the Present* (New York: Oxford U.P., 1987), p. 205; Rudolf Dekker, *Childhood, Memory and Autobiography in Holland from the Golden Age to Romanticism* (London: Macmillan, 1999), p. 85 en 128.

30 David Vincent, *Bread, Knowledge and Freedom. A Study of Nineteenth Century Working Class Autobiography* (London/New York: Methuen, 1982).

31 Andrew Miles, *Social Mobility in Nineteenth- and Early Twentieth-Century England* (London: Macmillan, 1999).

32 James S. Amelang, *The Flight of Icarus. Artisan Autobiography in Early Modern Europe* (Stanford: Stanford University Press, 1998).

33 Rebekka Habermas, *Frauen und Männer des Bürgertums. Eine Familiengeschichte (1750-1850)* (Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 2000).

Italiaanse historici die het genre ontwikkelden.³⁴ De kwestie van de representativiteit van individuele egodocumenten verloor voor hen betekenis, want ook de analyse van een opzichzelfstaande tekst was volgens hen waardevol. De eerste van dergelijke studies waren gebaseerd op rechterlijke stukken, vooral verhoren, die ook een autobiografisch aspect hebben. Ginzburg bestudeerde in zijn befaamde *De kaas en de wormen* de denkwereld van de zestiende-eeuwse heterodoxe molenaar Menocchio aan de hand van inquisitie-verhoren.³⁵ Later kwam hij terug op de problematische situatie wanneer een historicus geconfronteerd wordt met 'Just one witness'. Een ander voorbeeld van micro-history op basis van rechterlijke archieven is de studie van Natalie Davis, *The Return of Martin Guerre*.³⁷ Deze richting van de geschiedschrijving is geïnspireerd door de antropologie, die deze historici meer te bieden heeft dan de sociologie.³⁸ De beoefenaren spreken ook wel van historische antropologie.

Micro-historici hebben zich na de verkenning van de rechterlijke archieven op het egodocument gestort.

P.S. Seaver schetste het wereldbeeld van een zeventiende-eeuwse Londense ambachtsman aan de hand van diens persoonlijke papieren.³⁹ Een andere

34 Carlo Ginzburg, 'Microhistory: Two or three things that I know about it', *Critical Inquiry* 20 (1993), p. 10-35; Giovanni Levi, 'On microhistory', in Peter Burke (ed.), *New Perspectives on Historical Writing* (Cambridge: Polity Press, 1991), p. 93-113. Zie ook Florike Egmond & Peter Mason, *The Mammoth and the Mouse. Microhistory and Morphology* (Baltimore: Johns Hopkins U.P., 1997).

35 Carlo Ginzburg, *The Cheese and the Worms. The Cosmos of a Sixteenth-Century Miller* (Baltimore: Johns Hopkins U.P., 1980), vert. *De kaas en de wormen. Het wereldbeeld van een zestiende-eeuwse molenaar* (Amsterdam: Bert Bakker, 1982), 1e Italiaanse uitgave 1976.

36 Carlo Ginzburg, 'Just One Witness', in S. Friedlander (ed.), *Probing the Limits of Representation: Nazism and the Final Solution* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1992).

37 Natalie Davis, *The Return of Martin Guerre* (Cambridge Mass.: Harvard U.P., 1983), vert. *De terugkeer van Martin Guerre, historische reconstructie van een legende, 1548-1560* (Amsterdam: Elsevier, 1985).

38 Natalie Davis, 'Anthropology and history in the 1980's. The possibilities of the past', *Journal Interdisciplinary History*, 12 (1981) 227-252; P. te Boekhorst, P. Burke & W. Frijhoff (eds.), *Cultuur en maatschappij in Nederland 1500-1850. Een historisch-antropologisch perspectief* (Amsterdam/Meppel: Boom, 1992), met name de inleiding door Willem Frijhoff.

39 P.S. Seaver, *Wallingtons World. A Puritan Artisan in Seventeenth-Century London* (Stanford: Stanford University Press, 1985). Een soortgelijke studie: Thomas

voorbeeld is de studie, met tekstuitgave, van Daniel Roche over de achttiende-eeuwse Franse glazenier Jacques-Louis Menetra, aan de hand van diens autobiografie.⁴⁰ Jeroen Blaak deed dergelijk onderzoek naar de levensomstandigheden van een Amsterdamse ambachtsman, Harmannus Verbeecq op basis van diens in handschrift overgeleverde autobiografie.⁴¹ Meer dan in de studies waarin meerdere, en vaak grote aantallen, egodocumenten de basis vormen, is er in de micro-historische benadering oog voor de literaire aspecten van de bestudeerde egodocumenten.

Tal van onderwerpen werden in de geschiedwetenschap uitsluitend bestudeerd op basis van bronnen die weinig of niets over de historische praktijk te vertellen hadden. In de boekgeschiedenis werd bijvoorbeeld wel gekeken naar het boekenbezit van mensen, maar niet naar hun daadwerkelijke leesgedrag, zoals dat weerspiegeld wordt in dagboeken. Arianne Baggerman heeft dat als eerste in Nederland gedaan aan de hand van het dagboek dat het jongetje Otto van Eck sinds 1791 bijhield.⁴² Jeroen Blaak voert thans een soortgelijk onderzoek uit door onder meer het dagboek van een Haagse schoolmeester uit 1624 te analyseren.⁴³ Luuc Kooijmans deed onderzoek naar de betekenis en functie van vriendschap in het verleden op grond van het dagboek van een zeventiende-eeuwse regent.⁴⁴ Judith Pollmann bestudeerde de godsdienstige praktijk rond

Max Safley, *Matheus Miller's Memoirs. A Merchant's Life in the Seventeenth Century* (Basingstoke: Macmillan, 2000).

40 Daniel Roche (ed.), Jacques-Louis Menetra, *Journal de ma vie* (Paris: Montalba, 1982); vert.: *Journal of My Life*, vert. Arthus Goldhammer, voorwoord Robert Darnton (New York: Columbia University Press, 1986).

41 Jeroen Blaak, 'Worstelen om te overleven. De zorg om het bestaan in het Memoriaal van Harmannus Verbeecq (1621-1681)', *Holland*, 31 (1999), p.1-19.

42 Arianne Baggerman, 'The cultural universe of a Dutch child: Otto van Eck and his literature', *Eighteenth Century Studies*, 31 (1997), p. 129-134; Id., 'Lezen tot de laatste snik. Otto van Eck en zijn dagelijkse literatuur (1780-1798)', *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis* 1 (1994), p. 57-89.

43 Jeroen Blaak, 'Reading and writing in the diary of David Beck (1624)', in Rudolf Dekker (ed.) *Egodocuments and History* (Hilversum: Verloren, 2002) Reeks Publikaties van de Faculteit der Historische en Kunstwetenschappen, te verschijnen.

44 Luuc Kooijmans, *Vriendschap en de kunst van het overleven in de zeventiende en achttiende eeuw* (Amsterdam: Bert Bakker, 1997); Luuc Kooijmans, 'De dagboeken van Joan Huydecoper', *Nederlands archievenblad*, 100 (1996), p. 59-69. Vgl. Luuc Kooijmans, *Liefde in opdracht. Het hofleven van Willem Frederik van Nassau* (Amsterdam: Bert Bakker, 2000).

1600 op basis van egodocumenten van een Utrechts geleerde.⁴⁵ En zo zijn er meer voorbeelden te geven. Buitenlandse voorbeelden van de verkenning van nieuwe terreinen met behulp van egodocumenten zijn onder meer geschreven door Peter Burke, die zich afvroeg of mensen in de zeventiende eeuw anders droomden dan tegenwoordig, en het werk van Roy en Dorothy Porter naar de beleving van ziekte in vroeg-modern Europa.⁴⁶ Het valt op dat er meer voorbeelden uit de vroeg-moderne periode zijn dan van na 1800. Wel genoemd moet worden de grote studie van Peter Gay naar het Victoriaanse tijdperk, vooral het deel *The Naked Heart*.⁴⁷

Het egodocument als object van studie

Het historisch onderzoek wordt sinds enkele jaren bevorderd doordat in verschillende landen inventarisatie-projecten zijn gestart, deels naar Nederlands voorbeeld.⁴⁸ Overzichten zijn in de maak voor onder meer Zwitserland⁴⁹,

45 Judith Pollmann, *Religious Choice in the Dutch Republic. The Reformation of Arnoldus Buchelius* (Manchester: Manchester U.P., 1999).

46 Peter Burke, 'The cultural history of dreams', in idem, *Varieties of Cultural History* (Cambridge: Polity Press, 1997), p. 23-43 (is de vertaling van 'L'histoire sociale des rêves', *Annales ESC* 28 (1973), p. 329-340); Roy & Dorothy Porter, *In Sickness and in Health: The British Experience* (London: Fourth Estate, 1988).

47 Peter Gay, *The Bourgeois Experience. Victoria to Freud I, (Education of the Senses)* (New York: Oxford University Press, 1984).

48 Arianne Baggerman, Rudolf Dekker & Gerard Schulte Nordholt, 'Inventarisatie van in handschrift overgeleverde egodocumenten 1814-1914', *Archievenblad*, 103 (1999), p. 18-21; J.P. de Valk, 'Inventarisatie van gedrukte en ongedrukte egodocumenten, 1814-1914', *Documentatieblad voor de Nederlandse Kerkgeschiedenis na 1800*, nr. 53 (December 2000), p. 45-52, ook in: *Tijdschrift voor Nederlandse Kerkgeschiedenis*; De resultaten over de periode 1500-1814: Rudolf Dekker, Ruud Lindeman & Yvonne Scherf, *Egodocumenten van Noord-Nederlanders uit de zestiende tot begin negentiende eeuw. Een chronologische lijst* (Rotterdam: Erasmus Universiteit Rotterdam, 1993) en *Reisverslagen van Noord-Nederlanders uit de zestiende tot begin negentiende eeuw. Een chronologische lijst* (Rotterdam: Erasmus Universiteit Rotterdam, 1994). Conclusies op basis van deze inventarisatie: Rudolf Dekker, 'Egodocuments in the Netherlands from the sixteenth to the nineteenth century', *Envisioning Self and Status. Self-Representation in the Low Countries 1400-1700*, ed. Erin Griffey (Hull: Association for Low Countries Studies in Great Britain and

Duitsland⁵⁰, Oostenrijk⁵¹ en Denemarken.⁵² De Franse literatuur-wetenschapper Philippe Lejeune speelt hierbij een stimulerende en coördinerende rol.⁵³ Op deze wijze zijn al veel onbekende, maar waardevolle teksten aan het licht gekomen. In Duitsland, Zwitserland, Frankrijk en Nederland zijn publicatiereeksen opgezet, waarin de ontdekte teksten uitgegeven worden.⁵⁴ Op deze wijze kan ook een beter beeld worden geschetst van de ontwikkeling van het autobiografisch schrijven in Europa sinds de middeleeuwen.

Op dit moment voltrekt zich een overgang van egodocumenten als bronnen naar egodocumenten als studieobject op zichzelf. Egodocumenten dienen niet meer alleen om vragen te beantwoorden, maar ook om vragen op te roepen. Het gebruik van het woord 'bron' is onder historici de laatste jaren meer en meer in discrediet geraakt. Het egodocument is geen 'heldere' tekst waaruit feiten kunnen worden 'geput'. De geschiedwetenschap maakte dan wel een

Ireland (ALCS) c/o University of Hull, Department of Dutch Studies, 2000), p. 255-285. (Crossways Vol. 5).

49 Sebastian Leutert & Gudrun Piller, 'Deutschschweizerische Selbstzeugnisse (1500-1800) als Quellen der Mentalitätsgeschichte. Ein Forschungsbericht', *Schweizerische Zeitschrift für Geschichte*, 49 (1999), p. 197-222; Kaspar von Greyerz, 'Deutschschweizerische Selbstzeugnisse (1500-1800) als Quellen der Mentalitätsgeschichte. Bericht über ein Forschungsprojekt', in Klaus Arnold, Sabine Schmolsky & Urs Martin Zahnd (ed.), *Das dargestellte Ich. Studien zu Selbstzeugnissen des späteren Mittelalters und der frühen Neuzeit* (Bochum: Winkler, 1999), p. 147-163.
50 Benigna von Krusenstjern, *Selbstzeugnisse der Zeit des Dreissigjährigen Krieges* (Berlin: Akademie Verlag, 1997), inventarisatie van egodocumenten uit de Dertigjarige Oorlog.

51 Harald Tersch, *Österreichische Selbstzeugnisse des Spätmittelalters und der frühen Neuzeit (1400-1650). Eine Darstellung in Einzelbeiträgen* (Vienna: Böhlau, 1998).

52 Harald Ilsøe, *555 danske Selvbioigrafier og Erindringer. En kronologisk fører med referater til trykte selvbioigrafier forfattet af personer født før 1790* (København: C.A. Reitzels Forlag, 1987).

53 Philippe Lejeune, 'Les inventaires de textes autobiographiques', *Histoire, économie, société*, 15 (1996), p. 299-322, ook vertaald: 'Verzeichnisse autobiographischer Texte', *Bios*, 11 (1998).

54 *Egodocumenten* (Hilversum: Verloren) ed. Rudolf Dekker & Gert-Jan Johannes; *Selbst-Konstruktion*, ed. Kaspar von Greyerz e.a. (Basel: Schwabe); *Selbstzeugnisse der Neuzeit*, ed. Hartmut Lehmann, Alf Luedtke, Hans Medick, Jan Peters & Rudolf Vierhaus; *Dire l'histoire*, (Autobiographies du XVIIIe, XIXe et XXe siècles) (Bonnes: Editions les Gorgonnes), ed. Nicole Pellegrin. Twintigste-eeuwse teksten: *Damit es nicht verlorengeht...*, ed. Michael Mitterauer & Peter Paul Kloss, Wien: Böhlau (48 delen).

‘linguistic turn’, maar historici zijn nooit zover gegaan als sommige literatuurwetenschappers die de band tussen tekst en werkelijkheid hebben doorgesneden. Wel zijn de begrippen waarheid en werkelijkheid nu ook onder historici ter discussie gesteld. In de discussie over egodocumenten krijgt juist de complexiteit van het autobiografisch schrijven thans veel aandacht, zoals het spanningsveld – ook weer aan historische verandering onderhevig – tussen het publieke en privé-karakter van zulke teksten, en het aspect van *self-fashioning* dat egodocumenten per definitie bezitten.⁵⁵ Het zijn dergelijke aspecten die ook centraal staan in het onlangs gestarte onderzoek-project van Arianne Baggerman over de ontwikkelingen van het genre in Nederland: ‘Controlling time and shaping the self: education, introspection and practices of writing in the Netherlands 1750-1914’.⁵⁶

Uiteindelijk onttrekken egodocumenten zich aan de regels van de geschiedwetenschap. Het zijn teksten die niet zozeer bewerkt of verwerkt moeten worden, maar die gelezen en herlezen moeten worden, waarbij interpretaties uiteenlopen en tijdsgebonden zijn. Terwijl we ons enerzijds er steeds meer van bewust zijn dat egodocumenten literaire, zelfs fictieve kanten hebben, waarin de werkelijkheid vervormd is, al dan niet bewust, door de autobiograaf zelf, blijft een van de aantrekkelijkste kanten van zulke teksten dat de lezer direct contact heeft – of lijkt te hebben – met een personage uit het verleden.

Dat egodocumenten zich zo laten lezen is een overtuiging die eerder bij het brede publiek te vinden is dan bij professionele historici. Als case studie, die laat zien hoe functie en betekenis van een specifiek egodocument in de loop der tijd kan veranderen, is het dagboek van Anne Frank een goed voorbeeld. Al was het maar omdat Jacques Presser zonder twijfel een van de eerste lezers is geweest van het typoscript dat Otto Frank van het dagboek van zijn dochter had gemaakt.

55 Zie bijvoorbeeld Gadi Algazi, ‘Constructing model persons: Reshaping the scholarly habitus 1480-1560’, in Rudolf Dekker (ed.), *Egodocuments and History* (Hilversum: Verloren, 2002) Reeks Publikaties van de Faculteit der Historische en Kunstwetenschappen, te verschijnen.

56 Arianne Baggerman, ‘Autobiography and family memory in the 18th and 19th centuries’, in Rudolf Dekker (ed.) *Egodocuments and History* (Hilversum: Verloren, 2002) Reeks Publikaties van de Faculteit der Historische en Kunstwetenschappen, te verschijnen.

De paradox van Anne Frank

De geschiedenis is bekend. Anne Frank was met haar zusje en ouders Duitsland ontvlucht, omdat haar vader voorzag dat zij daar als joden zware tijden tegemoet zouden gaan. In 1940 bleek Nederland niet zo veilig als gehoopt. In juli 1942 besloot het gezin onder te duiken. Een maand eerder had Anne voor haar dertiende jaar een poëziealbum gekregen, dat ze vanaf die dag gebruikte als dagboek. Anne bleef haar dagboek bijhouden tijdens de meer dan twee jaar die ze in het achterhuis van het bedrijfspannd van haar vader doorbracht.

Op 28 maart 1944 hoorde Anne via radio de oproep van de Nederlandse regering dat dagboeken en dergelijke documenten na de oorlog verzameld zouden worden, omdat ze voor latere historici onmisbaar werden geacht om het leven in Nederland tijdens de Duitse bezetting te leren kennen. Anne besloot haar dagboek om te werken in een meer literaire vorm, die na de oorlog gepubliceerd zou kunnen worden. Ze scheef verder tot in augustus 1944 de *Sicherheitsdienst* het achterhuis aan de Prinsengracht binnenviel. De familie werd gedeporteerd, Anne en haar oudere zus Margot stierven in Bergen-Belsen eind februari of begin maart 1945. Alleen haar vader overleefde de kampen, en keerde terug naar Amsterdam. Daar kreeg Otto Frank het dagboek terug, en overtuigd van de emotionele en literaire waarde, liet hij het dagboek lezen aan vrienden, onder wie Jan Romein. De tweede versie van Anne, enigszins bewerkt door Otto Frank, werd in 1947 uitgegeven met als titel *Het achterhuis* en een inleiding van historica Annie Romein-Verschoor. Er volgden vertalingen in het Duits, Frans en Engels. Dank zij een toneelbewerking en verfilming werd het dagboek een bestseller, eerst in Amerika, later wereldwijd. Otto Frank was bovendien onvermoeibaar in de presentatie van zijn dochter als de verpersoonlijking van het goede in de mensheid. Het beeld van Anne Frank veranderde van een joods slachtoffer van de holocaust tot een humanistische heilige. Als wat wel wordt genoemd een 'ikoon van de holocaust' werd Anne Frank ook een typisch Nederlands historisch cliché, wat opmerkelijk is, omdat ze geen Nederlandse was. Ze stierf, zoals Jacques Presser in zijn recensie uit 1947 terloops, maar niet onbedoeld schrijft, statenloos. Haar vader deed er na 1945 nog jaren over om de Nederlandse nationaliteit te verwerven.

Presser zou het dagboek nog even noemen in zijn afscheidscollege uit 1969, maar in feite heeft het nauwelijks invloed gehad op de Nederlandse geschiedschrijving. Wetenschappelijke aandacht is er tot voor kort nauwelijks geweest, hoogstens voor de vraag hoe het dagboek van een jong meisje zo'n mediasucces kon worden. Het feit dat van het dagboek in 1986 een zeer grondige wetenschappelijke editie verscheen is vooral te danken aan de politieke beteke-

nis van de tekst.⁵⁷ Uit ultra-rechtse en neo-nazistische hoek waren er jarenlang aanvallen op de echtheid gedaan, die nu door een uitvoerig technisch onderzoek van het manuscript werden weerlegd. In deze editie zijn drie teksten parallel afgedrukt: Annes oorspronkelijke dagboek, haar eigen bewerking en de door Otto Frank geredigeerde tekst. Deze tekstuele problemen zijn trouwens typerend voor dagboeken, die vaak zijn overgeleverd in diverse redacties van de schrijver zelf of van latere bewerkers. Het is maar de vraag of de oertekst altijd de beste, betrouwbaarste of meest authentieke is.

De discrepantie tussen het gebrek aan aandacht van historici en het succes bij het brede publiek van het dagboek is frappant. Jan Romein had al voor de publicatie begrepen wat de reden voor het laatste was: 'Voor mij echter is in dit schijnbaar onbetekenende dagboek van een kind, in dit door een kinderstem gestamelde "de profundis", alle afzichtelijkheid van het fascisme belichaamd, meer dan in alle processtukken van Neurenberg bijelkaar.' Een serieuze, wetenschappelijke discussie over de persoon van Anne Frank en haar werk is pas begonnen sinds het midden van de jaren 1980.⁵⁸ Eindelijk ontstond er belangstelling voor de schrijfster zelf.⁵⁹ Er kwam meer aandacht voor haar joodse achtergrond, die tot dan toe bewust op de achtergrond was gehouden. Dit is temeer een problematisch punt, omdat Anne zelf haar joodse afkomst niet als een zeer wezenlijk element van haar identiteit beschouwde. Typerend is dat er pas kort geleden een gedetailleerde geschiedenis verscheen van het Joods Lyceum waarop zij zat, deels het resultaat van oral history, interviews met oud-leerlingen.⁶⁰

Het dagboek moet eveneens in een literaire traditie worden geplaatst. Pas sinds kort is dagboek object van deskundigen op dit gebied.⁶¹ Al in de late

57 *De dagboeken van Anne Frank* ed. David Barnouw & Gerrold van der Stroom (6e dr. Amsterdam: Bert Bakker, 2001). Over de in het 'genre' van de historische vervalsing groeiende voorkeur voor het egodocument als vorm: R.M. Dekker, 'De conjunctuur van de historische vervalsing', *De Gids* 146 (1983), p. 461-466.

58 David Barnouw, *Anne Frank voor beginners en gevorderden* (Den Haag: SDU, 1998).

59 Melissa Mueller, *Das Mädchen Anne Frank: die Biographie* (München: Claassen, 1998); Carol Ann Lee, *Roses from the Earth. The Biography of Anne Frank* (London: Viking, 1999).

60 Dienne Hondius, *Absent. Herinneringen aan het Joods Lyceum Amsterdam 1941-1943* (Amsterdam: Vassallucci, 2001).

61 Philippe Lejeune, 'Comment Anne Frank a réécrit le Journal d'Anne Frank', in Id., *Les brouillons de soi* (Paris: Seuil, 1998), p. 331-367.

achttiende eeuw werd ouders aangeraden hun kinderen een dagboek bij te laten houden.⁶² In de negentiende eeuw kwam het dagboekschrijven vooral in de mode bij jonge-vrouwen, zoals Philippe Lejeune constateerde.⁶³ Het bekendst is dat van de in Rusland geboren Marie Bashkirtseff, die begon te schrijven toen ze vijftien jaar was. Na haar vroege dood werd haar dagboek in 1887 gepubliceerd.⁶⁴ De publicatie veroorzaakte enorme opschudding, eerst in Frankrijk, daarna ook in Engeland en Amerika, vanwege de openhartigheid van de schrijfster en haar wens beroemd te worden. Ook dat dagboek was gepubliceerd en bewerkt door haar vader. De tekst werd tot monument van een jonggestorvene, wat in veel andere gevallen eveneens de reden was waarom een kinderdagboek overleefde. In de twintigste eeuw bleef het dagboek-schrijven ter bevordering van de ontwikkeling van zelfbewustzijn gepropageerd door pedagogen, zoals Charlotte Buehler. Juist in Duitsland was er hier een sterke traditie.⁶⁵ In deze lijn ligt ook een belangrijke functie van het dagboek van Anne Frank, want het wordt vooral aan jongeren ter lezing gegeven vanuit een pedagogische motivatie.

Tijdens de Tweede Wereldoorlog hielden, zoals vaker in tijden van crisis, meer mensen een dagboek bij dan in normale tijden. Zo is er ook een dagboek van een schoolgenote, Ellen Schwarzschild, bewaard en uitgegeven.⁶⁶ Isolement door gevangenschap is trouwens al eeuwenlang een situatie geweest waarin

62 Arianne Baggerman & Rudolf Dekker, 'Otto's horloge: verlichting, deugd en tijd in de achttiende eeuw', in Maria Grever & Harry Jansen (eds.), *De ongrijpbare tijd. Temporaliteit en de constructie van het verleden* (Hilversum: Verloren, 2001) Reeks Publikaties van de Faculteit der Historische en Kunstwetenschappen xxxviii, p. 97-113.

63 Philippe Lejeune, *Le moi des desmoiselles. Enquete sur le journal de jeune fille* (Parijs: Seuil, 1993).

64 Integrale Franse uitgave in meerdere delen vanaf 1995: *Mon journal: texte integral* I (11 Janvier-10 Aout 1873) (Montesson: Cercle des Amis de Marie Bashkirtseff, 1995).

65 Diverse bijdragen in Barbara Friebertshaeuser & Annedore Prengel (eds.) *Handbuch qualitative Forschungsmethoden in der Erziehungswissenschaft* (Weinheim/München: Juventa Verlag, 1997).

66 Ellen Schwarzschild, *Tagebuch. Niet lezen als 't U belieft. Nicht lesen Bitte. Onuitwisbare herinneringen 1933-1943* (Amstelveen, 1999).

mensen reflecteerden op het eigen leven.⁶⁷ Dat de belangstelling voor egodocumenten met betrekking tot de oorlog onder historici groeit blijkt onder meer uit het themanummer over dit onderwerp van het jaarboek *Oorlogsdocumentatie '40-'45* met bijdrage van onder anderen Barbara Henkes, Solange Leibovici, Chris Vos en Gerrold van der Stroom, tekstbezorger van de wetenschappelijke editie van Anne Franks dagboek.⁶⁸

Er is nu ook het besef gekomen dat de sekse van de auteur belangrijk is voor de interpretatie van Anne's dagboek.⁶⁹ Zo is er alleen al het feit dat dagboekschrijven zelf een typische activiteit van meisjes was, veel meer dan van jongens. Anne zelf zag haar dagboek als een literair product. De literaire kant is van begin af aan genegeerd, te beginnen met het voorwoord van Annie Romein, het was immers het werk van een kind. Dat hier thans meer oog voor is, vloeit voort uit het feit dat literatuur-wetenschappers het dagboek-genre meer serieus zijn gaan nemen. In het dagboek is bijvoorbeeld na te gaan welke boeken Anne las, met name de invloed van de populaire meisjesboeken schrijver Cissy van Marxveldt is merkbaar.⁷⁰ Er is meer erkenning gekomen voor Annes schrijfschap, haar originaliteit, creativiteit en opmerkelijke beheersing van de Nederlandse taal.

Het dagboek van Anne Frank is het bekendste Nederlandstalige dagboek, het wordt over de hele wereld gelezen, het is vertaald in tientallen talen, en gedrukt in oplagen van vele miljoenen. Toch wordt het als bron door historici nauwelijks gebruikt, en is het tot voor kort zelden object van studie geweest. Het dagboek vertegenwoordigt daarmee bij uitstek de paradox die het egodocument eigen is, als tekst die de lezer gemakkelijk meeneemt naar een vroeger tijdperk, maar voor professionele historici uiterst weerbarstig is.

67 R.M. Dekker, 'Gevangeniservaringen in Nederlandse egodocumenten uit de 17e en 18e eeuw', in C. Fijnaut & P. Spierenburg (eds.), *Scherp toezicht. Van boeventucht tot samenleving en criminaliteit* (Arnhem: Gouda Quint, 1990), p. 145-165.

68 *Oorlogsdocumentatie '40-'45. Tiende Jaarboek*, N.D.J. Barnouw e.a., red., (Zutphen Walburg Pers, 1999).

69 Denise Dacosta, *Anne Frank and Etty Hillesum. Inscribing Spirituality and Sexuality* (New Brunswick NJ: Rutgers University Press, 1998).

70 Berteke Waaldijk, 'Reading Anne Frank as a Woman', *Women's Studies International Forum*, 16 (1993), p. 327-335, herdrukt in: Hyman Aaron Enzer & Sandra Solotaroff-Enzer (eds.), *Anne Frank. Reflections on her Life and Legacy* (Urbana: University of Illinois Press, 2000).

Conclusie

Toen Jacques Presser het woord egodocument bedacht, voorzag dat kennelijk in een behoefte. Tegelijkertijd was het wantrouwen van historici ten aanzien van de teksten die ermee worden aangeduid, zoals autobiografieën, dagboeken en dergelijke, groter dan ooit. Pas na de dood van Presser kwamen er nieuwe stromingen op, zoals de mentaliteitsgeschiedenis en de microstoria, waarin autobiografisch materiaal juist centraal wordt gesteld. De *linguistic turn* droeg ertoe bij dat historici leerden om anders met dit soort bronnen om te gaan. Het tekstuele aspect begint pas nu de aandacht te krijgen die het verdient, egodocumenten worden niet meer alleen gezien als 'bronnen', maar als onderdeel van het historisch onderzoek zelf, als teksten die eerder interessante vragen oproepen, dan traditionele vragen beantwoorden. De hernieuwde belangstelling heeft het zoeken naar onbekende egodocumenten in verschillende landen gestimuleerd. Buiten de geschiedwetenschap zijn egodocumenten altijd populair gebleven. Het lezen van autobiografieën en dagboeken geeft de lezer vaak het gevoel dicht bij het verleden te komen. Ook al blijft dat in de ogen van veel historici een illusie, het is wel een belangrijke functie van egodocumenten. Het dagboek van Anne Frank is een voorbeeld van deze paradox. Het wordt niet of nauwelijks gebruikt als historische bron, maar voor miljoenen lezers over de hele wereld is het dagboek een directe en aangrijpende leeservaring.